

KRIMINOLOGIYA VA JINOYATCHILIK: YANGI O'ZBEKISTON HUQUQBUZARLIKLAR PROFILAKTIKASI MILLIY TIZIMI

Isamiddin Ismailov O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi
universiteti professori yuridik fanlar doktori, professor

isomiddinosmoilov@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda kriminologik bilimlarga bo'lgan talabning bugungi holati, uning asosiy predmeti bo'lgan jinoyatchilik, uning miqdor va sifat ko'rsatkichlari, shuningdek jinoyatchilikka qarshi kurash, shu jumladan uning oldini olish sohasida amalga oshirilgan islohotlar ilmiy tahlil qilingan holda jamiyatda kriminologik tadqiqotlarga bo'lgan ehtiyoj va zaruratning dolzarbligi asoslantirilgan.

Kalit so'zlar: kriminologiya, jinoyatchilik, jinoyat, axloq, jinoyatchilik dinamikasi, sabab va sharoitlar, kriminogen vaziyat, islohotlar, strategiya, huquqbuzarliklar profilaktikasi, milliy tizim.

**Kriminologiya va jinoyatchilik: yangi O'zbekiston huquqbuzarliklar profilaktikasi
milliy tizimi (перевести на англ)**

Annotation: In the scholarly article, the prevailing conditions surrounding the necessity for criminological insight in Uzbekistan, encompassing its principal focus, criminal activity, alongside its quantitative and qualitative metrics, in addition to the reforms enacted within the sphere of crime prevention, which includes measures against criminality, substantiate the imperative and significance of criminological inquiry within the societal framework.

Keywords: criminology, crime, ethics, dynamics of crime, causes and conditions, crime situation, reforms, strategy, crime prevention, national system.

Har qanday jamiyatda, shu jumladan O'zbekistonda ham ijtimoiy-huquqiy fan sifatida kriminologiya [1] faniga bo'lgan ehtiyoj oshib bormoqda. Insoniyat taraqqiyotida kriminologik ta'limotlarning vujudga kelishi va rivojlanishi Kriminologiya darsliklarida [2, 3], shuningdek alohida ilmiy tadqiqot natijalari bo'yicha nashr etilgan manbalarda [4, 5, 6] yetarlicha yoritib berilgan. O'zbekistonda kriminologik ta'limotlarning vujudga kelishi va rivojlanish tarixi chuqur ilmiy tadqiq etilmagan bo'lsa-da, buyuk bobolarimiz tomonidan yaratilgan axloq, odob, inson tarbiyasiga oid asarlarda juda ham chuqur va boy mazmunga ega bo'lgan ta'limotlarda mujassam bo'lib [7], mustaqillik yillarida ularning mazmun-mohiyatini xalqimizga yetkazish borasida salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. So'nggi yillarda mamlakatimizda tashkil etilgan Islom sivilizatsiyasi markazi, Islom akademiyasi, Mir Arab oliy madrasasi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari boy ilmiy-tarixiy merosimizni o'rganish va targ'ib qilishga xizmat qilmoqda [8].

Tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, sobiq Ittifoq davrida O'zbekistonda kriminologiya faniga oid o'zbek tilida birorta ham o'quv qo'llanma yoki darslik yo'q edi. Mustaqillik yillarida kriminologiya fani darslik va o'quv qo'llanmalar davlat tilida yaratildi. Jumladan kriminologiya fanidan o'zbek tilidagi birinchi o'quv qo'llanma [9] Toshkent davlat yuridik instituti olimlari tomonidan, birinchi darslik [10] O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi olimlari tomonidan

tayyorlanib, nashr etildi. Shundan keyin mamlakatimiz olimlari tomonidan kriminologiya fani bo'yicha qator darsliklar tayyorlanib, nashr etildi [11].

O'zbekistonda mustaqillikka erishgandan so'ng o'zbek tilida nashr etilgan Kriminologiya darsliklarida [10, 12], sanoqli maqolalarda [11] milliy kriminologik ta'limotlarning vujudga kelishi va rivojlanish tarixiga oid ayrim ma'lumotlar berilgan bo'lsa-da, bu borada fundamental ilmiy tadqiqotlar olib borilmagan.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, yangi O'zbekistonda ma'rifatparvarlik, bag'rikenglik, mehr-muruvvat, bunyodkorlik kabi ezgu fazilatlar va qadriyatlarimizni keng targ'ib qilish, jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini [13], aholining tinch va osoyishta hayotini hamda jamiyatimizda qonunga itoatkorlik va jamoat xavfsizligi madaniyatini shakllantirishni [14] ta'minlash borasidagi davlat siyosati aniq belgilangan bo'lib, uni to'laqonli amalga oshirish jinoyatchilik va uning sabab va sharoitlariga, shuningdek jinoyat sodir etishga moyil shaxslarga samarali ta'sir ko'rsatadigan kompleks profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqishga xizmat qiladigan fanlararo, maqsadli va tizimli fundamental hamda amaliy tadqiqotlar o'tkazilishini taqozo etmoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida"gi, "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonunlarida va O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi konsepsiyasida belgilangan vazifalar ijrosini tashkil etish, shuningdek, jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasini ilmiy tadqiq qilish bo'yicha faoliyatni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish hamda jinoyatlarning omillarini o'z vaqtida bartaraf etish orqali ularni barvaqt oldini olish tizimi natijadorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti tashkil etildi. Mazkur institut vazifalari belgilanib, uning faoliyati yo'lga qo'yilganligi bevosita jamiyatdagi eng salbiy illatlardan bo'lgan jinoyatchilikning, uning sabab va sharoitlarining, jinoyatchi shaxsi shakllanishining barvaqt profilaktikasi chora-tadbirlarini amalga oshirish borasida milliy qadriyatlarga asoslangan kriminologik ta'limotlar va ilg'or zamonaviy yondashuvlar uyg'unligini samarali ta'minlashga qaratilgandir.

Jinoyatchilikka qarshi samarali kurash olib borish, ayniqsa, uning profilaktik chora-tadbirlarini ishlab chiqish uchun jinoyatchilikning mohiyati, kelib chiqish sabablari, tarkibi va ko'rinishlari, rivojlanish qonuniyatlari, tarixi va kelajagi haqida chuqur ilmiy asoslangan bilimlarga ega bo'lish lozim.

Jinoyatchilik insoniyat tarixida davlat va huquqning paydo bo'lishi bilan bog'liq holda vujudga kelgan, o'zgaruvchan, o'z ichiga shu jamiyatda ma'lum bir vaqtda sodir qilingan barcha jinoyatlar yig'indisini olgan, belgilangan miqdor va sifat ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadigan xavfli ijtimoiy-huquqiy hodisadir.

O'zbekistonda nashr etilgan kriminologiyaga oid adabiyotlarda "jinoyatchilik" tushunchasiga bir-biriga yaqin, shu bilan birga, bir-biridan farqli bo'lgan ta'riflar berilgan [9, 10, 12, 15, 16]. Bundan tashqari, hozirgi kunda nazariya ham, amaliyotda ham "jinoyat" va "jinoyatchilik" atamalarini bir-biridan farqlamagan holda qo'llash holatlari ko'p kuzatilmoqda.

To'g'ri "jinoyat" va "jinoyatchilik"ning har ikkalasi ham "ijtimoiy-huquqiy" va "ijtimoiy xavfli hodisa" hisoblansa-da, lekin ular bir-biridan quyidagi jihatlari bilan farq qiladi:

birinchidan, "jinoyat" kategoriyasi jinoyat huquqi fanining, "jinoyatchilik" esa kriminologiya fanining asosiy predmetidir;

ikkinchidan, jinoyat muayyan shaxs tomonidan sodir etiladigan ijtimoiy xavfli qilmish bo'lsa, jinoyatchilik esa jamiyat taraqqiyoti va barqarorligiga tahdid qiluvchi doimiy mavjud bo'lgan hodisadir;

uchinchidan, jinoyatga muayyan inson xatti-harakati natijasi deb qarasa, jinoyatchilik esa jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning oqibati sifatida nisbatan ommaviy hodisadir;

to'rtinchidan, mazkur tushunchalar, ularning mohiyatini ochib beruvchi o'ziga xos belgilarga ega.

Barchamizga ma'lumki, "jinoyat" huquqiy tushuncha bo'lib, unga O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida quyidagicha ta'rif berilgan: "Ushbu Kodeks bilan taqiqlangan, aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jazo qo'llash tahdidi bilan jinoyat deb topiladi". Jinoyat kodeksining tegishli normalarida "jinoyat"ning asosiy belgilari: a) ijtimoiy xavfi qilmishdan himoya qilinadigan obyektlar; b) ijtimoiy xavfli qilmishning harakat yoki harakatsizlikda namoyon bo'ladigan ko'rinishlari; v) uni sodir etadigan shaxsga qo'yiladigan talablar; g) qilmishning aybli, ya'ni qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir etilishi aniq belgilangan.

Jinoyatchilik esa kriminologiyaga taalluqli bo'lgan nazariy tushuncha bo'lib, unga normativ-huquqiy hujjatlarda ta'rif berilmagan. Kriminologiyaga oid xorijiy va milliy adabiyotlarda "jinoyatchilik" tushunchasiga berilgan ta'riflarning tahlili asosida uning mazmun-mohiyatini to'g'ri va to'liq o'zida aks ettiruvchi asosiy belgilari sifatida quyidagilar:

- ijtimoiy hodisa ekanligi;
- tarixiy o'zgaruvchan (har bir davrning o'ziga xos bo'lgan) hodisa ekanligi;
- nisbatan ommaviy hodisa, ya'ni ommaviy holda sodir etiladigan hodisalarda iborat ekanligi;
- ijtimoiy xavfli hodisa ekanligi;
- ijtimoiy va shu bilan birgalikda huquqiy hodisa ekanligi;
- obyektiv (jamiyat ijtimoiy hayotiga real ta'sir ko'rsatuvchi) hodisa ekanligi;
- belgilangan miqdor va sifat ko'rsatkichlari bilan tavsiflanishi;
- latentlik (ma'lum bir qismining yashirin holatda bo'lish) xususiyatiga egaligi;
- muayyan hududda, ma'lum davrda sodir etilgan barcha jinoyatlar majmuini o'z ichiga olishi e'tirof etiladi.

Jinoyatchilikning *ijtimoiyligini* uning kelib chiqishi va mazmunida yaqqol ko'rish mumkin. *Birinchidan*, u jamiyat ijtimoiy hayotining mahsuli, *ikkinchidan*, uning jamiyatda bo'lishini taqozo qiladigan sabab va sharoitlar, ya'ni jamiyat hayotining barcha sohalaridagi hodisa va jarayonlar ham ijtimoiy, *uchinchidan*, u o'z ichiga olgan jinoyatlarni sodir qilgan shaxslar ham bir tomondan jamiyat ijtimoiy munosabatlarining mahsuli sifatida ijtimoiydir. Shuning uchun ham kriminologiya jinoyatchilikni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganadi.

Barcha ijtimoiy hodisalar kabi jinoyatchilik ham *tarixiy o'zgaruvchandir*. Uning *tarixiy o'zgaruvchanligi* bevosita jamiyat rivojlanish davri, uning turli sohalarida yuz berayotgan o'zgarishlar, shuningdek unga qarshi kurash siyosati va uni amalga oshirish amaliyoti mazmun-mohiyati bilan belgilanadi. Jamiyat rivojlanishining har bir tarixiy bosqichiga xos bo'lgan jinoyatchiligi ham obyektiv mavjud. Agar O'zbekistondagi jinoyatchilikni o'rganadigan bo'lsak, shu narsa ma'lum bo'ladiki, mustaqillikning ilk davridagi jinoyatchilik bilan, undan oldingi va hozirgi davrdagi jinoyatchiliklar bir-biridan tubdan farq qiladi. Har qaysi davr jinoyatchiligining o'ziga xos xususiyatlari mavjudligini ko'ramiz [10, 12].

Jinoyatchilikning nisbatan *ommaviyligi* shundaki, u o'z ichiga olgan ma'lum bir davrda ma'lum bir mintaqada sodir qilingan jinoyatlar nisbatan ommaviy ravishda sodir qilinadi. Demak, bir vaqtning o'zida nisbatan ommaviy sodir qilingan jinoyatlarni o'z ichiga olgan hodisa ham nisbatan ommaviylik belgisiga ega bo'ladi.

Jinoyatchilikning asosiy belgilaridan biri uning *ijtimoiy xavfliligi* hisoblanadi. Jamiyat ijtimoiy hayotining barcha sohalaridagi hodisa va jarayonlar *bir tomondan* jinoyatchilikning obyektiv ijtimoiy hodisa sifatida mavjud bo'lishini taqozo qilsa va unga doimo ta'sir qilib tursa, *ikkinchi tomondan* jinoyatchilikning o'zi "bumerang" singari jamiyatga aks ta'sir ko'rsatadi. Jinoyatchilikning ijtimoiy xavfliligi uning jamiyat rivojlanishiga va barqarorligiga to'sqinlik qilishida,

aholi tinch va osoyishta hayotini buzishida, fuqarolarga keltirayotgan jismoniy, moddiy, ma'naviy, ruhiy zarar bilan insonlarda ishonchsizlik, g'ulg'ula uyg'otishida, mustahkam fikrga ega bo'lmagan shaxslarni jinoiy xatti-harakatga undashida, unga qarshi kurash uchun katta xarajatlar sarf qilinishida ko'rinadi.

Jinoyatchilikning ijtimoiy xavfligini kriminologlar yana quyidagicha izohlaydi "... jinoyatchilik o'zining sababi sifatida harakat qiladi, o'zini o'zi keltirib chiqaradi, o'zini ko'paytiradi, jinoyatlar sodir etilishi ildizini tashkil qiladi va mustahkamlaydi" [17].

Jinoyatchilikning ijtimoiy xavfliligi hozirgi kunda juda ham yaqqol namoyon bo'lmoqda. Jamiyatdagi ijtimoiy salbiy hodisa va jarayonlar keltirib chiqarayotgan va oziqlantirayotgan jinoyatchilik, o'z navbatida, ijtimoiy salbiy hodisa va jarayonlarni kuchaytirmoqda hamda chuqurlashtirmoqda.

Jinoyatchilik *huquqiy*, aniqrog'i *jinoiy-huquqiy* hodisadir. Bu belgi jinoyatchilikni huquqbuzarliklarning umumiy yig'indisi ichida mustaqil bo'lgan ijtimoiy-huquqiy hodisa sifatida jamiyatdagi boshqa salbiy hodisalardan ajratib turadi. Avvalo, bu belgini jinoyatchilikning jinoyat bilan bog'liqligi belgilaydi.

Har qanday jamiyatda qilmish (xatti-harakat, harakatsizlik)ning jinoyat yoki jinoyat emasligi jinoyat qonuni normalari bilan belgilanadi. Jinoyat qonuni normalari bilan taqiqlangan ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) sodir qilinsa, u albatta jinoiy-huquqiy hodisa hisoblanadi. Bunday jinoiy qilmish (harakat yoki harakatsizlik)larning umumiy va asosiy belgilarini o'zida mujassamlashtirgan jinoyatchilik ham *jinoiy-huquqiy* hodisadir.

Dunyodagi davlatlarning barchasida, ular qaysi tuzumda yashashlaridan va rivojlanganlik darajasi qanday ahvolda bo'lishidan qat'i nazar, jinoyatchilik obyektiv ravishda mavjud. Ammo, u yerdagi jinoyatchiliklar bir-biridan miqdor va sifat ko'rsatkichlari bilan farq qiladi. Har qanday jamiyatda ham jinoyatlar asosan insonga, uning qadr-qimmatiga, hayotiga, sog'lig'iga, mulkiga, ularning yashashi uchun zarur bo'lgan ijtimoiy sharoitlariga tajovuz qiladi.

Jinoyatchilik har qanday jamiyatda, qanday tuzum bo'lishidan qat'i nazar, uning rivojlanishining har qanday bosqichida obyektiv mavjud bo'lgan ijtimoiy-huquqiy hodisadir. Bu o'rinda jinoyatchilikning insoniyat rivojlanishining ma'lum bir bosqichida yo'q bo'ladi degan fikrlar ilmiy asosga ega emas. Chunki, *birinchidan*, jinoiy xatti-harakatni sodir qiluvchi odamlar ijtimoiy-biologik mavjudot, ya'ni u faqat o'ziga o'xshaganlar bilan aloqada yashaydi, rivojlanadi. Inson faqatgina jamiyatda va undagi mavjud hodisalar, voqealar, jarayonlar ta'sirida shaxs sifatida shakllanadi va ma'lum bir natijalarga erishadi. *Ikkinchidan*, shaxs ijtimoiy-biologik mavjudot sifatida nafaqat yakka, balki yagona. U hamma vaqt o'zida o'zining "men" degan xususiyatini saqlaydi, bu bilan u o'zining boshqalardan farqini sezadi va uni o'z hayotiy tajribasi bilan o'rganadi. Shuning uchun ham ijtimoiylik va yagonalik o'rtasida doimo qarama-qarshilik mavjud, Bu esa jamiyatda jinoyatchilikning obyektiv mavjud bo'lishini taqozo qiluvchi asosiy sabablardan biridir.

Har qanday jamiyatda jinoyatchilikning qanday darajada bo'lishi shu jamiyatdagi qarama-qarshiliklarning qanday holatda bo'lishiga bog'liqdir. Qaysi davrda jinoyatchilik qanday darajada ekanligi uning miqdor va sifat ko'rsatkichlarida, ya'ni jinoyatchilik ahvoli, darajasi (koeffitsiyenti), tuzilishi, dinamikasi, geografiyasiga oid aniq statistik ma'lumotlarda namoyon bo'ladi. Jamiyat ijtimoiy hayotida mavjud bo'lgan qarama-qarshiliklar o'rtasidagi ziddiyat qancha chuqurlashsa, jinoyatchilik shunchalik yuqori darajaga ko'tariladi, agar ular o'rtasidagi murosasizlik qanchalik kuchsizlantirilsa, jinoyatchilik miqdor va sifat jihatidan kamayishiga shunchalik imkoniyat ko'payadi. Bu obyektiv qonuniyatni jahon taraqqiyoti isbotlamoqda.

Jinoyatchilikning miqdor va sifat ko'rsatkichlari faqatgina rasmiy statistik ma'lumotlardangina iborat emas. Kriminologiyada latent jinoyatchilik tushunchasi ham mavjud. Jamiyatda sodir etilayotgan jinoyatlarning ma'lum bir qismi obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra

rasmiy statistik ma'lumotlarda o'z aksini topmaydi. Shuning uchun ham jinoyatchilik latentlik (yashirin holatda bo'lish) xususiyatiga ega. Jinoyatchilik darajasiga baho berishda albatta uning latentlik xususiyatini va darajasini ham e'tiborga olishimiz shart.

Jinoyatchilikning biz yuqorida ko'rib o'tgan asosiy belgilariga asoslangan holda unga quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin: ***“Jinoyatchilik – bu jamiyatdagi ziddiyat va qarama-qarshiliklarning oqibati sifatida obyektiv mavjud bo'lgan, ma'lum bir mintaqada, ma'lum bir vaqtda (davrda) sodir qilingan jinoyatlar majmuasini o'z ichiga olgan, miqdor va sifat ko'rsatkichlarda tavsiflanadigan, latentlik xususiyatiga ega, nisbatan ommaviy, tarixiy o'zgaruvchan, o'zini o'zi oziqlantiruvchi ijtimoiy xavfli ijtimoiy-huquqiy hodisa”***.

Jinoyatchilikning mohiyatini, uning qonuniyatlarini ochib berishda biz uni tavsiflovchi miqdor va sifat ko'rsatkichlarni tahlil qilishga, har tomonlama va yanada chuqurroq bilish uchun esa uning turlari, sodir etgan shaxslar, hududlar kesimida o'rganamiz.

Maqola maqsadidan kelib chiqqan holda O'zbekistondagi jinoyatchilikni uch, ya'ni mustaqillikka erishgan yildan [18] to 2001-yilgacha, shu yili jinoyat qonunchiligini liberallashtirish munosabati bilan amalga oshirilgan islohotlar boshlangandan to 2017-yilgacha [19] va Harakatlar strategiyasiga muvofiq qonun ustuvorligi va sud-huquq sohasida islohotlar boshlangandan [20] bugungi kungacha bo'lgan davrga ajratgan holda tahlil qilishga harakat qilamiz.

Respublikada 1991–2000-yillardagi jinoyatchilik tahlili. 1991 va 1992-yillarda to'xtovsiz o'sib kelayotgan jinoyatchilikni jilovlash va o'sishini to'xtatishning imkoni bo'lmagan. Ammo, 1991-yilga kelib Respublikada jinoyatchilikning o'sish darajasini 1990-yildagi 4,4% dan 0,5% gacha kamaytirishga erishilgan.

Shuni qayd etish lozimki, o'tish davridagi mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan Respublikada mustaqillikning birinchi yilidayoq ayrim turdagi og'ir va o'ta og'ir jinoyatlarning o'sishini to'xtatishga, hatto ularning miqdorini qisman kamaytirishga erishildi. Ammo umumiy jinoyatchilik salmog'ini kamaytirish qiyin kechdi.

O'sha paytda bir tomondan, respublikada vujudga kelgan iqtisodiy tanglik, amaldagi qonunlarning davr talablariga javob bera olmasligi, ijtimoiy, ma'naviy va boshqa sohalaridagi inqirozlar ma'lum bir turdagi jinoyatlarning ko'payishiga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, huquqni muhofaza qilish organlarining jinoyatchilikka qarshi kurash faoliyatini amalga oshirishda vujudga kelgan bir qator qiyinchiliklar va yo'l qo'yilgan xatolar, jinoyatchilikning, ayniqsa uning uyushgan turlarining birdaniga o'sishiga sharoit yaratib bergan. Oqibatda 1992-yilda respublikada umumiy jinoyatchilik 1991-yilga nisbatan 5,6% ga oshganligi qayd etilgan.

Jinoyatchilikning bunday sur'atlar bilan o'sib borishi respublikamiz mustaqilligini mustahkamlash, huquqiy va adolatli jamiyat qurish uchun ijtimoiy hayotning barcha sohalarida, ayniqsa, ma'naviy sohasida amalga oshirilishi kerak bo'lgan islohotlarga katta to'sqinlik qila boshladi. Mamlakatimiz birinchi Prezidenti Islom Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n ikkinchi sessiyasida so'zlagan nutqida: «Biz jinoyatchilikka qarshi ayovsiz kurash boshladik. Respublika Prezidenti devoni va boshqa davlat tashkilotlariga bu ishlarimizni ma'qullab, ularni dadil davom ettirishimizni talab etib minglab xat va telegrammalar kelib turibdi... Xalq vaqtinchalik davom etayotgan qiyinchiliklarga chidashi mumkin, lekin bilib qo'yaylik, takroran aytaman: adolatsizlikka chidamaydi» [21] deb ta'kidlagan edi.

Respublikada jinoyatchilikka qarshi kurashni kuchaytirish natijasida 1993-yilda O'zbekistonda oxirgi olti yil ichida birinchi marta uning o'sishini to'xtatish, hatto umumiy miqdori 1992-yilga nisbatan 3,9% ga kamayishiga erishildi.

Respublikamizda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashni kuchaytirish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida 1993-yildan boshlab 2000-yilgacha bo'lgan davrda jinoyatchilik umumiy miqdorining yil sayin kamayib borishi qayd etilgan.

2000-yilga kelib O'zbekistonda 1992-yilga nisbatan aholi soni 4,5 millionga o'sgan bo'lishiga qaramasdan, umumiy jinoyatchilik miqdori 1992-yilga nisbatan 21,1 % ga kamayganligini ko'rish mumkin.

Jinoyatchilikka oid statistik ma'lumotlar va jamiyat taraqqiyotining mazkur davrida mamlakatda ijtimoiy hayotining barcha sohalarida amalga oshirilgan islohotlar tahlili natijalariga asoslanib, jinoyatchilik miqdor va sifat ko'rsatkichlaridagi ijobiy o'zgarishlarni quyidagilar bilan izohlash mumkin:

birinchidan, jamiyatda ijtimoiy va iqtisodiy tanglik vujudga kelishi xavfining oldini olish borasida bosqichma-bosqich islohotlar amalga oshirilishi natijalari;

ikkinchidan, xalqning milliy qadriyatlarini tiklash, tarixni, buyuk ajdodlarimizning insoniyat taraqqiyotidagi o'rnini, bizga qoldirgan bebaho meroslarini o'rganish orqali o'zligimizni anglash va uning asosida kelajak avlodga ta'lim-tarbiya berish borasida qilingan harakatlar;

uchinchidan, jinoyatchilik, ayniqsa, uning uyushgan turiga, shuningdek ularni oziqlantiruvchi ekstremizm, aqidaparastlik, "ommaviy madaniyat" kabi xurujlarga qarshi ayovsiz kurash olib borilishi;

to'rtinchidan, jinoyatchilikka qarshi kurashda huquqni muhofaza qiluvchi, xususan, uning eng oldingi safida faoliyat olib boruvchi ichki ishlar organlari tizimida bosqichma-bosqich tub islohotlar amalga oshirilishining boshlanganligi va hokazo.

Respublikada 2001–2016-yillardagi jinoyatchilik tahlili. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda jinoyat va jazoga oid davlat siyosati doirasida birgina inson huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari, adolat hamda insonparvarlik prinsiplarini ta'minlash bo'yicha bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan ishlarning quyidagi asosiy yo'nalishlarini ko'rsatish mumkin: *birinchidan*, jinoyat, jinoyat-protsessual, jinoyat-ijroiya qonunchiligini liberallashtirish; *ikkinchidan*, jinoiy jazo tizimini liberallashtirish va o'lim jazosini bekor qilish, shuningdek "Xabeas korpus" institutini joriy qilish; *uchinchidan*, jinoyatchilikka qarshi kurashda o'zbek xalqining milliy qadriyatlariga asoslangan holda jinoyat uchun javobgarlik va jazodan ozod qilish, xususan, amnistiya, afv, yarashtirish, uy qamog'i va boshqa huquqiy institutlar imkoniyatlaridan samarali foydalanishni yanada kengaytirish hamda chuqurlashtirish; *to'rtinchidan*, odil sudlovni amalga oshiruvchi mutlaqo yangi sud tizimini shakllantirish va uning faoliyatini takomillashtirish, xususan, sudyalar mustaqilligini ta'minlash borasidagi tizimli islohotlarni yanada chuqurlashtirish; *beshtinchidan*, sodir etilgan jinoyat uchun javobgarlik va jazoning muqarrarligini ta'minlovchi huquqni muhofaza qiluvchi organlar tizimi hamda ular faoliyatini takomillashtirish borasidagi izchil islohotlarni yanada chuqurlashtirish; *oltinchidan*, jinoyatchilikka qarshi kurashni demokratlashtirish va bu sohada faoliyat olib borayotgan huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatining ochiqligini ta'minlash, shuningdek, ular ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish; *yettinchidan*, jinoyatchilikka qarshi kurashning barcha yo'nalishlarida, shu jumladan uning oldini olish, xususan jabrlanuvchilarga, jinoyat sodir etgan, shuningdek, javobgarlikdan va jazodan ozod qilingan shaxslarga huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy amaliy yordam ko'rsatish, ularning ijtimoiy moslashuvi va reabilitatsiyasida fuqarolik jamiyati institutlari, ayniqsa mahallaning ishtirokini kengaytirish.

O'zbekistonning birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2010-yil 12-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" nomli ma'ruzasida *O'zbekistonda dunyodagi eng liberal jinoiy jazo tizimlaridan biri yaratilganligi*, bu esa istiqbolga erishganimizdan keyin biz qo'lga kiritgan eng katta, eng muhim yutuqlarimiz ekanligi, yurtimizda o'zbek xalqining rahmdillik va kechirimlilik kabi ko'p asrlik milliy an'analariga mos va sodiq qolgan holda haqiqatan ham adolat o'rnatishda jinoyat

yo'liga kirganlarga nisbatan eng odil siyosat yuritilayotganligi chuqur tahlillar asosida bayon etilgan [22].

Tahlil qilinayotgan davrda yuqorida ko'rsatilgan yo'nalishlarda amalga oshirilgan islohotlarning natijalarini O'zbekistonda 2016-yilga kelib aholi 10 million kishiga ko'payib, 31,5 milliondan oshgan bo'lsa-da, jinoyatchilik 1992-yildagi ko'rsatkichdan 6,6 %ga kamayishga erishilganligida ham yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Shu bilan birga, tahlil qilinayotgan o'n besh yilda, ya'ni 2001-yilga nisbatan 2016-yilda jinoyatchilik umumiy miqdori 17,7 %ga oshib, o'rtacha yillik o'sish 1,2 %ni tashkil qilgan bo'lsa, ushbu davrda aholi soni 10 millionga, ya'ni 53,6 %ga oshib, o'rtacha yillik o'sish 6,6 %ni tashkil etgan.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, respublikamiz hududida tahlil qilinayotgan davrda jinoyatchilikning umumiy miqdori o'sishiga qaramasdan, uning tarkibidagi og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar hissasi to'xtovsiz kamayishga erishilgan. Agar 2002-yilda mamlakatimizda umuman jinoyat sodir etilishiga yo'l qo'yilmagan hududlar jami hududlarning 11,6 %ini tashkil qilgan bo'lsa 2014-yilga kelib ularning hissasi ikki barobarga oshib 22,2 %ni tashkil etgan.

Mamlakatimizdagi tinchlik va osoyishtalik, shu jumladan jinoyatchilik ko'rsatkichlaridagi kuzatilgan ijobiy tomonga o'zgarishlar, avvalo, mustaqillik sharofati bilan amalga oshirilgan islohotlar, qolaversa, tahlil qilinayotgan davrda, *birinchidan*, jinoyatchilikning sabab va sharoitlari bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning bartaraf etilishiga, *ikkinchidan*, insonni g'ayriijtimoiy va qonunga zid ijtimoiy xavfli qilmish sodir etishiga yo'l qo'ymaydigan xalqimiz milliy qadriyatlariga asoslangan yuksak ma'naviyatimiz tiklanishiga, *uchinchidan*, insonparvarlik va adolat prinsiplariga asoslangan sud-huquq, xususan, huquqbuzarliklar profilaktikasi milliy tizimi shakllantirishga qaratilganligining natijasidir.

Respublikada 2017–2023-yillardagi jinoyatchilik tahlili. Tahlil qilinayotgan davrdagi jinoyatchilik dinamikasida quyidagi o'zga xos qiziqarli holat kuzatiladi: *birinchidan*, dastlabki uch yilda jami qayd etilgan jinoyatlar 2016-yilga nisbatan 2017-yilda 15,7 foizga, 2018-yilda 44 foizga, 2019-yilda 47,3 foizga pasayganligi, *ikkinchidan*, oxirgi to'rt yilda esa 2019-yilga nisbatan 2020-yilda 34,7 foizga, 2021-yilda 2,41 barobarga, 2022-yilda 2,28 barobarga, 2023-yilda 2,26 barobarga oshganligi qayd etilgan.

Xuddi shunga yaqin holatni og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar, shuningdek ayrim an'anaviy jinoyat turlari dinamikasida ham kuzatishimiz mumkin. Xususan: og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar 2016-yilga nisbatan 2017-yilda 1,6 foizga, 2018-yilda 19,2 foizga, 2019-yilda 24,4 foizga kamayganligi, oxirgi to'rt yilda esa 2019-yilga nisbatan 2020-yilda 49,9 foizga, 2021-yilda 2,76 barobarga, 2022-yilda 2,87 barobarga, 2023-yilda 2,29 barobarga oshganligi qayd etilgan.

O'zbekistonda jinoyatchilik dinamikasidagi mazkur holatlarni jamiyatda jinoyatchilikka qarshi kurash siyosatining mazmun-mohiyatiga va uni amalga oshirish, ayniqsa jinoyatlar, ularning sabab va sharoitlarining barvaqt oldini olish sohasini, ularni aniqlash hamda fosh etish amaliyotini, mazkur sohaga mas'ul vakolatli davlat organlari faoliyatini takomillashtirish borasida olib borilayotgan islohotlar, shuningdek bu sohadagi qonunchilikka kiritilayotgan o'zgartirish va qo'shimchalar bilan izohlashimiz mumkin.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, jinoyatchilik, uning og'ir va o'ta og'ir turlarining tadqiq etilayotgan davrning dastlabki uch yilda kamayishining kuzatilishini bir tomondan mamlakat va uning barcha hududlarida Harakatlar strategiyasi doirasida huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlarining joriy etilishi[23], ikkinchi tomondan jinoyatchilik ko'rsatkichlari uchun huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari, shu jumladan bevosita rahbarlarining mas'uliyati kuchaytirilganligi, qolaversa 2018-yil

1-yanvardan boshlab mazkur ko'rsatkichlar ularga nisbatan rag'batlantirish bilan bir vaqtda jazolash uchun asosiy mezon sifatida belgilanganligi bilan bog'liqdir.

Oxirgi to'rt yilda jinoyatchilik dinamikasidagi o'sishni esa, *birinchidan*, jinoyatchilikka qarshi kurash sohasida inson huquq va erkinliklarini, bu sohada qonun ustuvorligini ta'minlashga qaratilgan tizimli islohotlar amalga oshirilishi, *ikkinchidan*, jinoyatlarga oid statistik ma'lumotlarni qayd etish va yuritish tartibiga, shuningdek hududlarda kriminogen vaziyatni baholash mezonlariga kiritilgan yangi tartib qoidalarining amaliyotga joriy etilishi, *uchinchidan*, jinoyat qonunchiligida ayrim turdagi, xususan xotin-qizlarga, voyaga yetmaganlarga nisbatan sodir etiladigan jinoyatlar uchun javobgarlikning kuchaytirilishi bilan izohlash mumkin.

Bugungi kunda jinoyatchilikning yosharib, kibermakonda jinoyatlar sodir etilishining kengayib borayotganligi, zamonaviy axborot-texnologiyalaridan, shu jumladan sun'iy intellektlardan jinoiy maqsadlarda foydalanishga bo'lgan harakatlarning paydo bo'layotganligi, uning yangi turlari va ko'rinishlari paydo bo'layotganligi, *birinchidan*, bugungi jinoyatchilik, ularning sabab va sharoitlari, jinoyat sodir etuvchi va undan jabrlanuvchilarga xos xususiyat hamda qonuniyatlarni, *ikkinchidan*, jinoyatchilikka qarshi kurash siyosatini va uni amalga oshirish amaliyotini, *uchinchidan*, inson, jamiyat va davlat o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tizimli va maqsadli tadqiq etishni taqozo etmoqda. Bu esa kriminologiya oldiga boshqa fanlar, xususan iqtisod, kibernetika, genetika, pedagogika, psixologiyadagi yutuqlardan foydalanib, soha mutaxassislari jalb etgan holda fanlararo tadqiqotlarni o'tkazishni bugungi kunning eng dolzarb vazifasi sifatida qo'ymoqda.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, mustaqillik yillarida, xususan Harakatlar, Taraqqiyot strategiyalari asosida yangi O'zbekistonda shakllangan inson huquqlarini himoya qilish, huquqbuzarliklar profilaktikasi milliy tizimining shakllanganligi jinoyatchilikka qarshi kurash sohasida muayyan ijobiy natijalarga erishish imkonini bermoqda. Oxirgi besh yilda aholi soni 2020-yildagi 33,9 milliondan 2023-yilda 36,2 millionga, ya'ni 6,8 foizga oshgan bir paytda qasddan odam o'ldirish 10,6 foizga, qasddan badanga og'ir shikast yetkazish 13,2 foizga, bezorilik 28,7 foizga kam qayd etilganligi, shuningdek ushbu davrda sodir etilgan jinoyatlarning 63,9 foizini oldini olish mumkin bo'lgan, 36,1 foizini aniqlangan jinoyatlar tashkil etilganligi yangi O'zbekistonda:

birinchidan, aholining ijtimoiy muammolarini hal etish, kambag'allikni qisqartirish borasida amalga oshirilayotgan manzilli va tizimli chora-tadbirlar, shuningdek xalqning tinch va osoyishta hayot kechirishi uchun yaratilayotgan shart-sharoitlar huquqbuzarliklar sabab va sharoitlarining barvaqt profilaktikasiga xizmat qilayotganligining;

ikkinchidan, huquqbuzarliklar profilaktikasi milliy tizimini yanada takomillashtirish, bu borada davlat organlari bilan fuqarolik jamiyati, xususan mahalla instituti hamkorligining yangi mexanizmlarini amaliyotga joriy etish bo'yicha olib borilayotgan islohotlarning;

uchinchidan, jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasida amaliyotga joriy etilayotgan zamonaviy yondashuvlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, qolaversa bu sohada faoliyat olib boruvchi xodimlarning ijtimoiy-huquqiy himoyasini ta'minlashga qaratilgan tizimli chora-tadbirlarning;

to'rtinchidan, huquqbuzarliklarning oldini olish, jamoat tartibini saqlash va xavfsizligini ta'minlash, jinoyatchilikka qarshi kurashda ochiqlik va shaffoflikni, jamoatchilik nazoratini hamda raqamlashtirishni yanada kengaytirish borasida amalga oshirilayotgan ishlarning natijasidir.

Jinoyatchilikka qarshi kurash, uning ustuvor yo'nalishi hisoblangan oldini olishning asosiy samarali chora-tadbirlari qatorida kriminologik tadqiqotlarga bo'lgan ehtiyoj hamda zaruratning yuqoriligi haqidagi ta'limot inson, jamiyat va davlat manfaatlariga to'liq mos keladi, shuningdek bugungi kunda ham istiqbolda ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi.

Shu o'rinda, yangi tashkil etilgan O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti belgilangan maqsadlarga erishish borasida ilmiy-tadqiqotlar samarali amalga oshirilishini ta'minlashga mamlakatimizning ilmiy-tadqiqot va oliy ta'lim muassasalari yetuk olimlari, boy amaliy tajribaga ega bo'lgan mutaxassislari faoliyatini yo'naltiradi hamda muvofiqlashtiradi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Криминология>
2. Шестаков Д. А. Криминология. – СПб., 2006. – С. 40.
3. Криминология: Darslik / Prof. Z.S. Zaripov tahriri ostida. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2006.
4. Шестаков Д. А. К вопросу об истории криминологии // Вестник ЛГУ. –1991. – № 2. – С. 74–81;
5. Давитадзе М.Д., Майстренко Г.А. К вопросу об истории формирования и развития криминологии как науки // Теория и практика юридической науки. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-istorii-formirovaniya-i-razvitiya-kriminologii-kak-nauki-1/viewer>
6. Пудовочкин Ю.Е., Бабаев М.М. Криминология и история: на пути междисциплинарного сближения. // Проблемы теоретико-методологического обеспечения криминологических исследований и криминологическая безопасность. <https://cyberleninka.ru/article/n/kriminologiya-i-istoriya-na-puti-mezhdistsiplinarnogo-sblizheniya/viewer>
7. Imom Buxoriy. Sahihi Buxoriy. – T.: "O'zbekistan milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008; Alisher Navoiy. Mahbub ul qulub. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. 14 t. –T.: Fan, 1998.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-apreldagi "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 5416-son farmoni. <https://lex.uz/docs/3686277>
9. Karaketov Y.M., Usmonaliyev M.U. Jinoyatchilikka qarshi kurashning kriminologik choralari: O'quv qo'llanma. –T., 1995. – B. 229
10. Zaripov Z.S., Ismailov I. Kriminologiya (Umumiy qism): Darslik. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 1996.
11. Abdurasulova Q. Mamlakatimizda kriminologik ta'limotlarning shakllanishi, rivojlanishi, hozirgi holati va zamonaviy kriminologiya fanining vazifalari. // Jamiyat va innovatsiyalar. <https://inscience.uz/index.php/socinov/article/view/1315/1496>
12. Kriminologiya. Umumiy qism: IIV oliy ta'lim muassasalari uchun darslik / I.Ismailov, Q.R.Abdurasulova, I.Yu.Fazilov. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2015. – 35–57-b.;
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-apreldagi "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 5416-son farmoni. <https://lex.uz/docs/3686277>
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 29-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 27-son farmoni. <https://lex.uz/docs/5749291>
15. Abdurasulova Q.R. Kriminologiya: Darslik. – T., 2008. – B. 20.;
16. Kriminologiya: Darslik / Mualliflar jamoasi. Z. S. Zaripovning umumiy tahriri ostida. – T., 2009. – B. 43.;
17. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. – Горький, 1980. – С. 189.
18. O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 31-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida"gi 336-XII-son qonuni. <https://lex.uz/docs/127899>.
19. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 29-avgustdagi "Jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish haqida"gi 254-II-son qonuni. <https://lex.uz/docs/87124>.

20. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" PF-4947-son farmoni. <https://lex.uz/docs/3107036>.

21. *Karimov I. A.* O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. – T., 1993. – B. 179.

22. *Karimov I. A.* Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T., 2011. – B. 21.